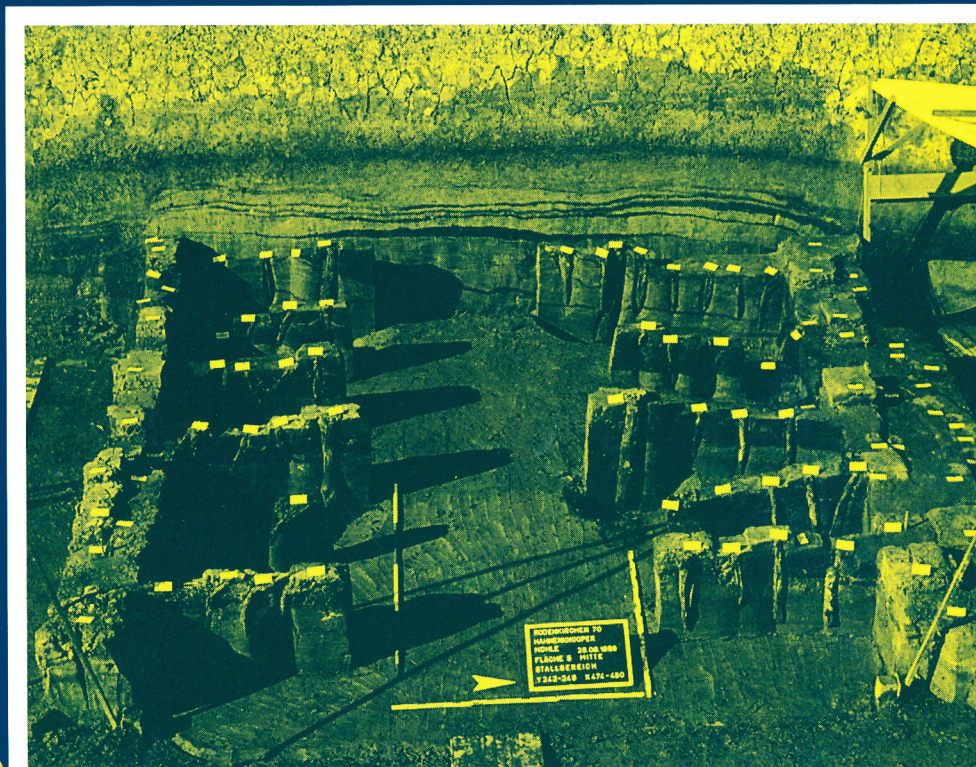

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

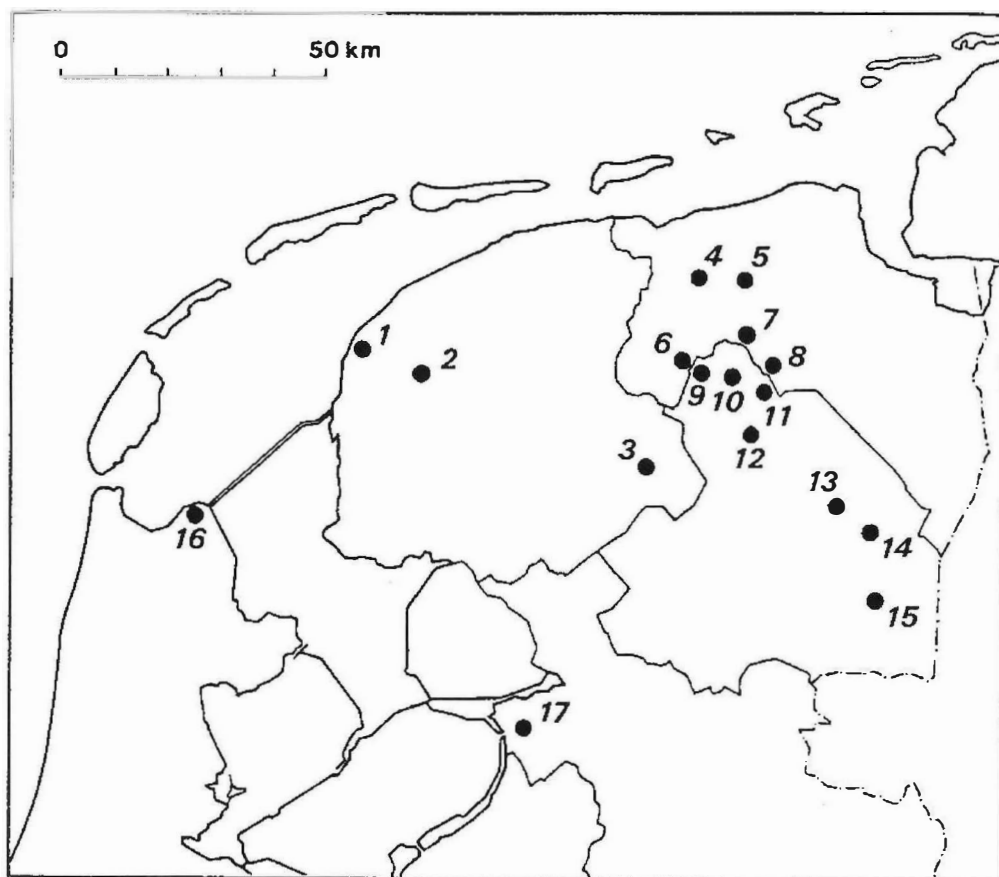
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT	
De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS	
Een mogelijke ‘vuurmaker’ uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een stenenkring en een zwarte plek: het ‘Cheddarien’ van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL	
Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAKUMAN-EISSENSTAT	
Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING	
Hydrologie van de pingo ‘Vagevuur’ (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN ’T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE	
SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS	
‘Wetsingermaar’. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN	
Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES	
Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES	
Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM	
Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS	
Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakte van Sóurpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de 'Westerhaven' te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoeksschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteurs van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

Lykke Johansen¹ en Dick Stapert

Toen de auteurs van dit stuk elkaar voor het eerst ontmoetten (juni 1994) ging het gesprek de eerste uren voornamelijk over ‘ouderwetse’ kwesties betreffende de Hamburg-traditie: datering, stratigrafie, typologie, onderverdeling, etc. Die dingen moeten nu eenmaal worden uitgezocht, en de reden voor onze gedachtewisseling was het feit dat de eerste auteur in de jaren voordien enkele Hamburg-vindplaatsen bij Sølbjerg in zuidoostelijk Denemarken had opgegraven. Deze kunnen net als Oldeholtwolde in de Havelte Groep worden geplaatst (Johansen, 2000). Laat op de avond, na een fles wijn, bewoog het gesprek zich geleidelijk in de richting van meer apocriefe zaken. We verhaalden elkaar over curieuze details die ons waren opgevallen tijdens de studie van Hamburg-materiaal. Zo ontdekten we dat we ons allebei hadden verbaasd over de zeldzame werktuigen (één of enkele per vindplaats) die een sterke afronding van één of beide uiteinden vertonen. Dit verschijnsel was weliswaar ook enkele andere onderzoekers opgevallen (bv. Campbell, 1977), maar niemand had een bevredigende verklaring bedacht voor dit vreemde ‘type’. De avond kon niet meer stuk toen bleek dat we onafhankelijk van elkaar dezelfde theorie hadden ontwikkeld: de afgeronde vuurstenen waren ons inziens ‘vuurmakers’, gebruikt in combinatie met pyriet (dat overigens ook ‘vuursteen’ betekent). We deden in de jaren daarna gezamenlijk nader onderzoek om dit idee te toetsen, waaronder experimenteel werk te Lejre in Denemarken en uitvoerige microscopstudie. Gedurende dit project ontdekten we vergelijkbare werktuigen binnen de collecties uit meerdere Paleo-Eskimo nederzettingen in Groenland, die mede door de eerste auteur werden opgegraven in de jaren negentig (Stapert & Johansen, 1996). We publiceerden twee artikelen in *Paleo-aktueel* (nrs. 6 en 8) over onze bevindingen, waarna een samenvattend stuk verscheen in *Antiquity* (Stapert & Johan-

sen, 1999).

Ons werk bleek de collega’s aan te spreken; we kregen vele reacties, en het idee vond snel ingang in de literatuur (zie bv. De Bie & Caspar, 2000). Andere onderzoekers merkten ook afgeronde werktuigen op in hun collecties; zo liet Jacek Kabacinski ons tijdens een congres te Oxford in 2000 een tweetal boorachtigen met afgeronde toppen zien afkomstig van Mirkowice, een nieuwe Hamburg-vindplaats in Polen (ze zijn afgebeeld in Kabacinski et al., 1999). Ook bleek het mogelijk om meerdere afgeronde werktuigen beschreven in de literatuur achteraf als waarschijnlijke vuurmakers te herkennen; dit geldt bijvoorbeeld voor meerdere exemplaren van Hengistbury Head, gepubliceerd door Nick Barton (1992). Zelf hebben we ondertussen een paar nieuwe laatpaleolithische exemplaren uit Nederland aan ons *corpus* kunnen toevoegen, die we hieronder kort beschrijven; ook beelden we hier een viertal tot nu toe ongepubliceerde exemplaren van Sølbjerg af.

De werktuigen die door ons in dit artikel of eerder werden beschreven moeten worden beschouwd als *waarschijnlijke* vuurmakers; het is zeer moeilijk om deze functie met zekerheid vast te stellen. De gebruikssporenanaliste Veerle Rots (universiteit van Leuven) zal binnenkort een aantal van deze werktuigen uit Nederland bestuderen. De bedoeling van dit artikeltje is vooral om enkele problemen te belichten die zich voordoen bij het ‘classificeren’ van deze werktuigen.

Laatpaleolithische vuurmakers

In het *Antiquity*-artikel beeldden we in totaal 14 waarschijnlijke vuurmakers af, afkomstig van zes laatpaleolithische vindplaatsen in Nederland en Denemarken. In dit artikeltje komen er daar acht bij; verder is er in dit nummer van *Paleo-aktueel* nog een exemplaar van Zeijen geïllustreerd (arti-

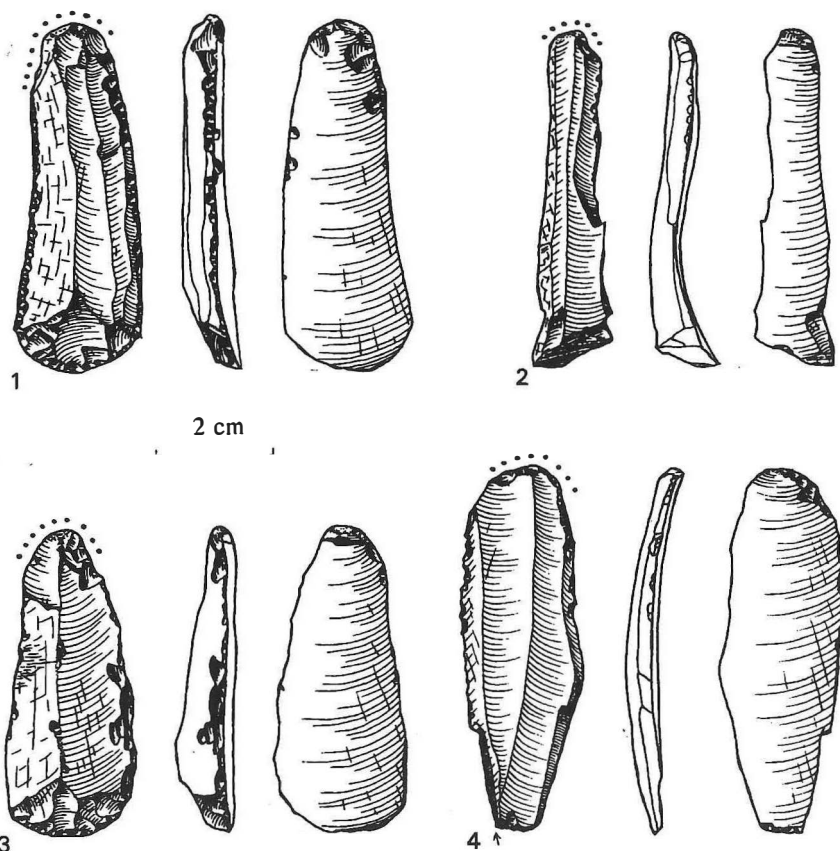

Fig. 1. Waarschijnlijke vuurmakers uit Nederland. 1-3. Luttenberg (Hamburgien); 4. Siegerswoude II (Creswellien). De afgeronde uiteinden zijn door stippels aangegeven (tek. L. Johansen).

kel van Stapert & Johansen). Dat brengt het totaal aantal door ons afgebeelde exemplaren uit het laat-Paleolithicum op 23: 10 uit Denemarken en 13 uit Nederland. Deze stukken zijn aan de volgende culturen toe te schrijven: Hamburgien 20, Creswellien 2, Ahrensburgien 1. Het gaat in alle gevallen om klingen of klingfragmenten, die deels tot werktuigen werden omgevormd door retouchering.

Wat zijn dit nu eigenlijk voor stukken, typologisch gezien? We beschrijven ze hier kort per vindplaats. Van Oldeholtwolde (Hamburgien) kennen we er twee: bij het eerste exemplaar bevindt het afgeronde uiteinde zich tegenover een (ongebruikte) stekerbek, bij het andere tegenover

een afknotting. Van Sassenheim (Hamburgien) zijn er tot nu toe vier herkend (allemaal op kernpreparatieklingen): een exemplaar met twee afgeronde uiteinden waarvan één ventraal boorachtig is geretoucheerd, een ongeretoucheerde kling, een kling waarbij ventrale retouche aanwezig is bij het afgeronde uiteinde, en tenslotte een afgerond uiteinde met ventrale retouche tegenover een krombeksteker. Van Luttenberg (Hamburgien) kennen we er tot nu toe drie (fig. 1: 1-3): twee krabbers met een of twee geretoucheerde zijden, in beide gevallen met een afgerond uiteinde tegenover de krabberkop, en een kling met wat retouche bij het afgeronde uiteinde. Vledder (Hamburgien) leverde één vuurmaker: een klingfragment. Van Søl-

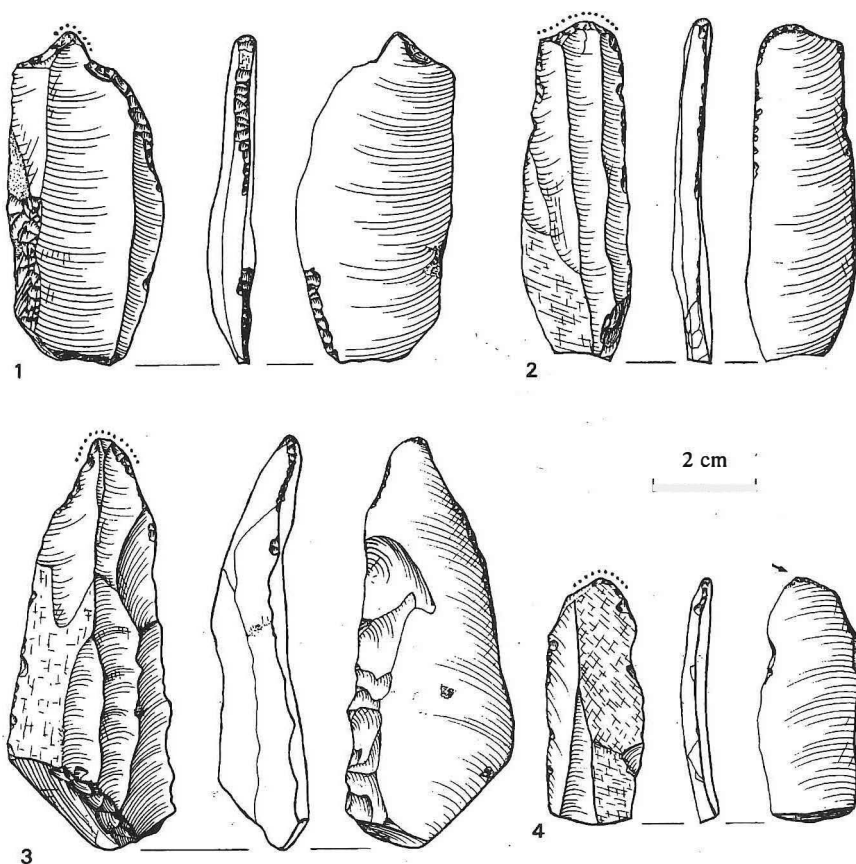

Fig. 2. Waarschijnlijke vuurmakkers uit Denemarken. 1-4. Sølbjerg 3 (Hamburgien; vijf andere exemplaren van deze vindplaats werden afgebeeld in Stapert & Johansen, 1999) (tek. L. Johansen).

bjerg 2 (Hamburgien) is één vuurmaker bekend: een klingfragment met retouche bij het afgeronde uiteinde. Sølbjerg 3 (Hamburgien) leverde in totaal negen exemplaren, waarvan er vijf werden afgebeeld in *Antiquity*: een boor waarvan de top is afgerond, een klingfragment, een kling met retouche bij het afgeronde uiteinde tegenover een afknotting, een lange kling met twee geretoucheerde zijden en een afgerond uiteinde met retouche tegenover een schuine afknotting, en een lange kling met twee geretoucheerde zijden en een boorachtig geretoucheerd afgerond uiteinde. Vier andere exemplaren van Sølbjerg 3 zijn afgebeeld in figuur 2: een korte kernpreparatiekling met deels geretoucheerde zijde en boorachtige retou-

che bij het afgeronde uiteinde, een kling met een geretoucheerde zijde, een dikke kling met grove ventrale retouche langs een zijde en boorachtige retouche bij het afgeronde uiteinde, en een vermoedelijke steker waarvan de stekerbek is afgerond. Van de Creswellien-vindplaats Siegerswoude II kennen we tot nu toe één vuurmaker: een steker met daartegenover een afgerond uiteinde met wat ventrale retouche (fig. 1: 4). Van Zeijen (Creswellien) is een klingfragment met een afgerond uiteinde bekend (zie tekening in het stuk van Stapert & Johansen). Van de Ahrensburg-vindplaats Gramsbergen, tenslotte, is één vuurmaker bekend: een kling.

Ad hoc werktuigen

Uit de voorgaande opsomming blijkt dat het een zeer heterogene categorie betreft. Naast ongeretoucheerde klingen werden ook werktuigen benut, waarbij zowel het werktuigeinde als het tegenoverliggende uiteinde afgerond kan zijn. De types van de werktuigen met afgeronde uiteinden lopen zeer uiteen: afknottingen, krabbers, boorachtigen en stekers zijn alle vertegenwoordigd, en er zijn meerdere exemplaren met geretoucheerde zijden.

Hetzelfde beeld vinden we bij andere vindplaatsen uit deze periode in Europa waarvan afgeronde vuurstenen zijn gepubliceerd. We kunnen hier slechts op enkele daarvan ingaan. Van de recentelijk gepubliceerde *Federmesser*-vindplaats Rekem in België (zie ook het artikel van Stapert in dit nummer) zijn in totaal acht waarschijnlijke vuurmakers bekend, afkomstig uit vier verschillende concentraties: twee dubbele stekers met ieder twee afgeronde uiteinden (één is afgebeeld in fig. 3), drie boorachtigen waarvan de toppen afgerond zijn, twee klingen met deels geretoucheerde zijden, en een ongeretoucheerde kling (behalve de laatste allemaal afgebeeld in De Bie & Caspar, 2000). Van Hengistbury Head in Engeland zijn vijftien ongeretoucheerde klingen met afgeronde uiteinden bekend; daarnaast zijn er onder meer een steker en een krabber met afronding (zie Barton, 1992; met enkele uitstekende microscoopfoto's (SEM) van afrondingen). Om het typologische spectrum nog wat wijder te maken kunnen we verwijzen naar de melding van een Cheddar-spits met twee afgeronde uiteinden in Engeland (Jacobi, 1997).

De hierboven geschetste situatie levert problemen op bij de classificatie. Je kunt de stukken met afgeronde uiteinden niet als een aparte categorie tellen, vanwege het voorkomen van combinaties met vele verschillende werktuigtypes, naast ongeretoucheerde klingen. Campbell (1977) deelde werktuigen met bovendien een afgerond uiteinde in bij de betreffende werktuigklassen, als gevolg waarvan de stukken met afgeronde uiteinden in zijn lijsten uit het beeld zijn verdwenen. Alleen de aantallen ongeretoucheerde artefacten met een of twee afgeronde uiteinden zijn terug te vinden in zijn catalogus; de collectie van de grootste Creswellien-vindplaats in Engeland, Gough's Cave

(met ca. 800 werktuigen), bevatte er zestien. Johansen & Stapert (2000) losten het probleem op door 'formele' werktuigen die ook een afgerond uiteinde hebben als combinatie werktuigen te tellen, maar ook dat is niet echt bevredigend. Het beste is wellicht om in tellijsten per werktuigcategorie aan te geven hoeveel daarvan een of twee afgeronde uiteinden bezitten.

Onze conclusie is dat de als vuurmakers benutte stukken *ad hoc* werktuigen zijn. Het maakte kennelijk niet veel uit wat daarvoor gebruikt werd zolang het maar langwerpige vuurstenen waren met een bruikbaar uiteinde. Men raapte gewoon een vuursteen op die toevallig voorhanden was; hoogstens werd het voor vuurproductie beoogde uiteinde een beetje geprepareerd (meestal tot een boorachtige vorm door middel van ventrale retouchering). Het gaat dus bij de werktuigen gecombineerd met een afgerond uiteinde hoogstwaarschijnlijk om een secundair gebruik als vuurmaker. Er is geen duidelijke associatie met een bepaald type, en zowel vermoedelijk 'mannelijke' werktuigen, zoals spitsen en stekers, als vermoedelijk 'vrouwelijke', zoals krabbers, werden gebruikt. Het *ad hoc* karakter verklaart waarschijnlijk ook waarom er op sommige vindplaatsen relatief veel vuurmakers zijn. Als men ergens voor langere tijd kampeerde zou één persoon in de loop

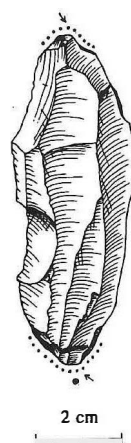

Fig. 3. Waarschijnlijke vuurmaker van Rekem 10, België (*Federmesser*traditie): een dubbele steker met twee afgeronde uiteinden. Naar De Bie & Caspar (2000: Pl. 85, 16) (tek. L. Johansen).

van de bewoningsperiode een serie vuurstenen benut kunnen hebben om vuur te maken. Overigens is het waarschijnlijk dat Hengistbury Head en Gough's Cave meervoudige occupaties kenden.

Hetzelfde beeld konden we vaststellen op Groenland; hier werden zogenaamde *burin-like tools* secundair gebruikt om vuur te maken (Stapert & Johansen, 1996); de primaire functie daarvan is overigens onbekend. Heel anders was het waarschijnlijk gesteld met de benodigde pyrietknollen; daar zal men zorgvuldiger mee zijn omgegaan omdat je moeite moet doen om die te verzamelen; in sommige streken was helemaal geen pyriet te vinden.

Het ziet er gezien het bovenstaande niet naar uit dat vuurmaken tijdens het laat-Paleolithicum in een geritualiseerde context gebeurde, zoals dat van verschillende volkeren bekend is uit ethnografische bronnen. Ook voor het Mesolithicum zijn daarvoor ons inziens geen duidelijke aanwijzingen. Vanaf het Neolithicum vinden we vuurmakers in graven, vooral in mannengraven. Ook in de vroege bronstijd lijken er enige aanwijzingen voor een (deels) rituele context van vuurproductie te bestaan. Uit die periode kennen we mini-atuurdolken van vuursteen (uit mannengraven) die voor het maken van vuur werden aangewend (enkele Deense exemplaren zijn afgebeeld in Stapert & Johansen, 1999).

In de komende jaren hopen we ons onderzoek van prehistorische vuurmakers uit te breiden, in samenwerking met diverse collega's; het is een fascinerend onderwerp.

Summary

Several flint implements with one or two rounded ends from Late Palaeolithic sites in Denmark and Holland are described. Such pieces are interpreted as probable strike-a-lights used in combination with pyrite. It is argued that these implements were essentially ad hoc tools; in addition to unretouched blades, tools of a wide range of different types were reused for this purpose.

Noot

1. Boterdiep 105, 9712 LM Groningen

Literatuur

- Barton, N., 1992. *Hengistbury Head, Dorset. Vol. 2: The Late Upper Palaeolithic & Early Mesolithic sites.* Oxford.
- Bie, M. de & J.-P. Caspar, 2000. *Rekem; a 'Federnes-ser' camp on the Meuse river bank* (2 vols.). Asse Zellik/Leuven.
- Campbell, J.B., 1977. *The Upper Palaeolithic of Britain* (2 vols.). Oxford.
- Jacobi, R., 1997. The 'Creswellian' in Britain. In: J.-P. Fagnart & A. Thévenin (eds), *Le Tardiglaciaire en Europe du nord-ouest.* Paris, pp. 497-505.
- Johansen, L., 2000. The Late Palaeolithic in Denmark. In: B. Valentin, P. Bodu & M. Christensen (eds), *l'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire; confrontation des modèles régionaux de peuplement.* Nemours, pp. 197-215.
- Johansen, L. & D. Stapert, 2000. Oldeholtwolde: a Hamburgian family encampment around a hearth. In: L. Johansen, *Fitting facts: refitting analyses of lithic materials from Stone Age sites in The Netherlands, Denmark and Greenland.* Copenhagen, pp. 15-303.
- Kabacinski, J., B. Bratlund, L. Kubiak, D. Makowiecki, R. Schild & K. Tobolski, 1999. The Hamburgian settlement at Mirkowice: recent results and research perspectives. In: M. Kobusiewicz & J.K. Kozłowski (eds), *Post-Pleniglacial re-colonisation of the Great European Lowland (= Folia Quaternaria 70).* Krakow, pp. 211-238.
- Stapert, D. & L. Johansen, 1996. Ring & sector analysis, and site 'IT' on Greenland. *Palaeohistoria* 37/38, pp. 29-69.
- Stapert, D. & L. Johansen, 1999. Flint and pyrite: making fire in the Stone Age. *Antiquity* 73, pp. 765-777.